

ਰਾਮ ਨਰਾਇਣ ਕੁਮਾਰ ਇਕ ਦੁਬਲਾ-ਪਤਲਾ ਤੇ ਮਿੱਠ-ਬੋਲੜਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਜਿਹੀ ਅੱਗ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਖਤਰੇ ਨਾਲ ਖੌਫ਼ਿਆ ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਲਗਾਈ। ਰਾਮ ਦੱਖਣ-ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ ਜਿਥੇ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 70 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਨਸਾਨ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਰਾਇਣ ਅਤੇ ਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਲੋਗੀਆ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਸੀ। ਰਾਮ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅੱਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸੀ ਪਰ 80 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਪੁਲੀਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਭੁਪਾਲ ਗੈਸ ਕਾਂਡ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਕਮੇਟੀ ਫ਼ਾਰ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਇਨੀਸੀਏਟਿਵ ਆਨ ਪੰਜਾਬ' ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਅਸ਼ੋਕ ਅਗਰਵਾਲ ਅਤੇ ਨਿਤਿਆ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਉਸ ਅੱਧੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਰ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪਈ ਤੇ ਇਸੇ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲੜਾ ਨੇ 1995 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੁਮਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗਰਟੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਕ੍ਰਿਸਟਿਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਕੁਮਾਰ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬ

ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਅਜੇ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੇਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਤਾਬ 'ਰਿਡਊਸਿਡ ਟੂ ਐਸ਼ਿਜ਼' ਲਿਖੀ। ਇਹ ਇਕੱਲੀ ਕਿਤਾਬ ਹੀ ਇਕ ਦਰਦਨਾਕ, ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਇਕ ਕੇਸ ਸਬੂਤਾਂ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਠੋਸ ਰਿਪੋਰਟ ਬਣਾਈ ਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਦੇਖੀ ਉਸ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮ ਨੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾ ਲੈਣੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਨਿਪੜਕ ਬੁਲਾਰਾ

ਰੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਛਪੀ ਕਿਤਾਬ 'ਟੈਰਿਰ ਇਨ ਪੰਜਾਬ' ਤੇ 'ਨੋਰੈਟਿਵਜ਼ ਨਾਲਿਜ਼ ਐਂਡ ਟਰੂਥ' ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਰਾਮ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ ਪ੍ਰੇਰਿਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਤਭੇਦ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਉਂਗਲਾਂ ਉਠਾਈਆਂ ਪਰ ਰਾਮ ਦਾ ਕੰਮ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਉਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਈ.ਮੇਲ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਮਿਲਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ

ਉੱਘੇ ਵਕੀਲ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਹਨ, ਨਾਲ। ਰਾਮ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਣਾ। ਰਾਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਜੇ ਵੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਰਾਮ ਦੇ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੇਣੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ੌਰ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਾਮ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੋਮਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ

ਕਿ ਬਾਲ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਰਥਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਰਿਣ ਚੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ। ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਹੁਣ ਰਾਮ ਕਾਠਮੰਡੂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਿਛਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ

ਵਿਚ ਨੇਪਾਲ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਈ ਸਕੀਮਾਂ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੋਜ਼ਾਰਥੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ।

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਚਰਚਾ ਸੀ ਪਰ ਮਨ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਆ ਫ਼ੋਰਮ ਫ਼ਾਰ ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ ਸੰਸਥਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਮ ਕਰਤਾ-ਪਰਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਰਿਸਰਚ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡੈਲੀਗੇਟ ਆਏ। ਸੈਮੀਨਾਰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਨਾਲ ਰਾਤੀ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਹੀ ਲੀਨ 'ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਸਦਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਰਾਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਥਾਂ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਪਤਾ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਦੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਰਹੇਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।"